

اصلاح طلبی ناکام

(اکاوی تئوریک جنبش ملی نفت و دولت دموکراتیک مصدق)

عباس نعیمی جورشری

نقد فرهنگ

۱۳۹۷

سرشناسه: نعیمی، عباس، ۱۳۶۲ -

عنوان و نام پدیدآور: اصلاح طلبی ناکام: واکاوی تئوریک جنبش ملی نفت و دولت دموکراتیک

مصدق / عباس نعیمی جورشری.

مشخصات نشر: تهران: نقد فرهنگ، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۳۲۷ ص: ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۴۰۵-۹۱-۷

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

موضوع: مصدق، محمد، ۱۲۶۱ - ۱۳۴۵؛ نفت - ایران - صنعت و تجارت - ملی شدن: ایران -

سیاست و حکومت - ۱۳۰۴ - ۱۳۵۷؛ ایران - تاریخ - پهلوی، ۱۳۰۴ - ۱۳۵۷؛ ایران - تاریخ -

پهلوی، ۱۳۲۰ - ۱۳۵۷ - کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲؛

رده بندی کنگره: ۱۳۹۷ الف۶۷/۴ DSR ۱۵۱۷

رده بندی دیویی: ۹۵۵/۰۸۲۴۰۴۵

شماره کتابشناسی ملی: ۵۵۰۴۰۷۶

مؤلفهنگ

نشانی: پردیس، میدان عدالت، خ فروردین جنوبی، ح سعدی، مجتمع قائم، ۱، بلوک A2، واحد ۲۰۳

مراکز پخش: ۶۶۶۶۰۰۹۹، ۶۶۶۶۰۰۹۹، ۶۶۶۶۰۰۹۹، ۶۶۶۶۰۰۹۹

تلفن: ۷۶۲۷۶۷۴۸

نام کتاب: اصلاح طلبی ناکام (واکاوی تئوریک جنبش ملی نفت و دولت

دموکراتیک مصدق)

نویسنده: عباس نعیمی جورشری

نوبت چاپ: اول

سال انتشار: ۱۳۹۷

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۳۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۴۰۵-۹۱-۷

کلیه حقوق محفوظ و مخصوص انتشارات نقد فرهنگ است.

فهرست

۱۱.....	پیشگفتار.....
۱۳.....	مقدمه.....
۱۹.....	فصل اول: مبانی نظری.....
۱۹.....	۱.۱. مبانی نظری.....
۲۷.....	۱.۲. تعاریف مفهومی.....
۲۹.....	فصل دوم: شرایط مساعد ساختاری در ظهور ج. س. س. ثت ایران.....
۲۹.....	۲.۱. مقدمه.....
۳۰.....	۲.۲. شرایط مساعد ساختار سیاسی.....
۳۰.....	۲.۲.۱. شرایط مساعد ساختار سیاسی قاجاریه: استبداد شرقی.....
۳۰.....	۲.۲.۲. شرایط مساعد ساختار سیاسی قاجاریه: پاتریمونیا لیسم.....
۱۳۰۵-۱۲۹۹.....	۲.۲.۳. شرایط مساعد ساختار سیاسی دوره حاکمیت دوگانه.....
۴۳.....	.....
۲.۲.۴.....	شرایط مساعد ساختار سیاسی پهلوی اول: دیکتاتوری شبه مدرن
۴۵.....	۱۳۱۲-۱۳۰۵.....
۲.۲.۵.....	شرایط مساعد ساختار سیاسی پهلوی اول: استبداد شبه مدرن
۴۹.....	۱۳۲۰-۱۳۱۲.....

- ۲,۳. شرایط مساعد ساختار اقتصادی ۵۳
- ۲,۳,۱. شرایط مساعد ساختار اقتصادی قاجاریه ۵۳
- ۲,۳,۲. شرایط مساعد ساختار اقتصادی دوره پهلوی اول ۶۱
- ۲,۴. شرایط مساعد ساختار فرهنگی ۶۹
- ۲,۴,۱. شرایط مساعد ساختار فرهنگی قاجاریه ۶۹
- ۲,۴,۲. شرایط مساعد ساختار فرهنگی پهلوی اول ۷۱
- ۳,۵. جمع بندی ۷۴
- فصل سوم. فشارهای ساختاری در ظهور جنبش ملی نفت ایران ۷۷
- ۱,۱. مقدمه ۷۷
- ۳,۲. فشارهای اقتصادی ۷۸
- ۳,۳. فشارهای سیاسی ۸۹
- ۳,۳,۱. تضاد نهاد نمای قدرت: دولت - مجلس - دربار ۸۹
- ۳,۳,۲. نفت شمال و جنبش نمای خودمختاری ۱۱۰
- ۳,۳,۳. فرقه دموکرات. رباپسندان ۱۱۴
- ۳,۳,۴. حزب دموکرات کردستان ۱۲۰
- ۳,۳,۵. جنبش خودمختاری فارس ۱۲۳
- ۳,۳,۶. شرکت نفت انگلیس و ایران ۱۲۳
- ۳,۴. جمع بندی ۱۳۲
- فصل چهارم: باورهای تعمیم یافته: ایدئولوژی ۱۳۵
- ۴,۱. مقدمه ۱۳۵
- ۴,۲. حزب ایران ۱۳۶
- ۴,۲,۱. فشار و منبع فشار: استعمار خارجی، استبداد داخلی و توسعه طبقاتی ۱۳۸
- ۴,۲,۲. راه حل رفع فشار: استقلال ملی، آزادی سیاسی و اصلاحات اقتصادی ملی ۱۳۸
- ۴,۳. حزب توده ۱۴۰

- ۴,۳,۱. فشار و منبع فشار: سرمایه داری غرب، تضاد طبقاتی، استبداد داخلی ۱۴۰
- ۴,۳,۲. راه حل رفع فشار: حذف سرمایه داری، گسترش آزادی سیاسی و عدالت اجتماعی به سبک شوروی ۱۴۲
- ۴,۳,۳. انشعاب ۱۴۷
- ۴,۳,۴. نیروی سوم و زحمتکشان ملت ایران ۱۴۹
- ۴,۳,۵. فشار و منبع فشار: استعمار خارجی، استبداد داخلی و تضاد طبقاتی ۱۵۱
- ۴,۳,۶. راه حل رفع فشار: استقلال ملی، آزادی سیاسی و اصلاحات اقتصادی و طبقاتی ۱۵۱
- ۴,۳,۷. فداییان اسلام ۱۵۳
- ۴,۳,۸. فشار و منبع فشار: عدم اجرای احکام اسلامی ۱۵۴
- ۴,۳,۹. راه حل رفع فشار: تشدید دولت اسلامی ۱۵۵
- ۴,۳,۱۰. مجمع مسلمانان مجاهدین اسلام ۱۵۶
- ۴,۳,۱۱. منبع فشار: استعمار خارجی و تضعیف تعالیم دینی ۱۵۶
- ۴,۳,۱۲. راه حل رفع فشار: استقلال ملی، آزادی تربیت اسلامی ۱۵۷
- ۴,۳,۱۳. خداپرستان سوسیالیست ۱۵۷
- ۴,۳,۱۴. فشار و منبع فشار: استعمار خارجی، استبداد داخلی، تضاد طبقاتی و تضعیف آموزه های اخلاقی ۱۵۸
- ۴,۳,۱۵. راه حل رفع فشار: استقلال ملی، آزادی سیاسی و عدالت اجتماعی اسلامی ۱۵۹
- ۴,۳,۱۶. حزب ملت ایران ۱۶۰
- ۴,۳,۱۷. فشار و منبع فشار: استثمار خارجی، استبداد داخلی، ارتجاع دینی ۱۶۱
- ۴,۳,۱۸. راه حل رفع فشار: پان ایرانیسم ۱۶۲
- ۴,۳,۱۹. جمع بندی ۱۶۲

۱۶۵.....	فصل پنجم: عامل شتاب‌زا در جنبش ملی نفت
۱۶۵.....	۵,۱. مقدمه
۱۶۶.....	۵,۲. تقلب انتخاباتی مجلس شانزدهم و تأسیس جبهه ملی
۱۷۶.....	۵,۳. جمع بندی
۱۷۹.....	فصل ششم: بسیج در جنبش ملی نفت
۱۷۹.....	۶,۱. مقدمه
۱۸۰.....	۶,۲. رهبری
۱۸۰.....	۶,۲,۱. رهبری اقبال سگولار: دکتر محمد مصدق
۱۸۰.....	۶,۲,۱,۱. دوره ۱۳۲۸-۱۳۳۰: رهبری جنبش ملی با دواهرم مجلس و مردم
۱۸۱.....	۶,۲,۱,۲. دوره ۱۳۳۰-۱۳۳۱: رهبری جنبش ملی با سه اهرم دولت و مجلس مردم
۱۸۵.....	۶,۲,۱,۲,۱. سیاست گذاری خارجی رهبری
۱۸۶.....	۶,۲,۱,۲,۲. سیاست گذاری داخلی رهبری
۱۹۵.....	۶,۲,۱,۳. دوره ۱۳۳۱-۱۳۳۲: رهبری جنبش ملی با دواهرم دولت و مردم
۲۰۰.....	۶,۲,۱,۳,۱. سیاست گذاری خارجی رهبری
۲۰۲.....	۶,۲,۱,۳,۲. سیاست گذاری داخلی رهبری
۲۰۶.....	۶,۲,۲. رهبری اقبال مذهبی
۲۰۶.....	۶,۲,۲,۱. دوره زمانی ۱۳۲۸-۱۳۳۰
۲۰۷.....	۶,۲,۲,۲. دوره زمانی ۱۳۳۰-۱۳۳۱
۲۰۹.....	۶,۲,۲,۳. دوره زمانی ۱۳۳۱-۱۳۳۲
۲۱۲.....	۶,۲,۳. رهبران انشعابی: دکتر مظفر بقایی، حسین مکی و ابوالحسن حائری زاده
۲۱۲.....	۶,۲,۳,۱. مرحله هم‌گرایی
۲۱۴.....	۶,۲,۳,۲. مرحله واگرایی

- ۶,۳ . پایگاه اجتماعی و بسیج عمومی ۲۱۸
- ۶,۳,۱ . پایگاه اجتماعی و بسیج عمومی اقشار سکولار ۲۱۸
- ۶,۳,۱,۱ . طبقه متوسط جدید ۲۱۸
- ۶,۳,۱,۲ . طبقه متوسط سنتی ۲۲۴
- ۶,۳,۲ . پایگاه اجتماعی و بسیج عمومی اقشار مذهبی ۲۲۹
- ۶,۴ . مجاری ارتباطی ۲۳۲
- ۶,۴,۱ . مجاری ارتباطی اقشار سکولار ۲۳۲
- ۶,۴,۱,۱ . رادیو ۲۳۲
- ۶,۴,۲ . زمیه ۲۳۳
- ۶,۴,۳ . جمعیت ۲۳۴
- ۶,۴,۲ . مجاری ارتباطی اقشار مذهبی ۲۳۶
- ۶,۴,۲,۱ . اعلام ۲۳۶
- ۶,۴,۲,۲ . مطبوعات ۲۳۸
- ۶,۵ . منابع مالی جنبش ملی نفت ۲۳۹
- ۶,۶ . جمع بندی ۲۴۰
- فصل هفتم: کنترل ۲۴۳
- ۷,۱ . مقدمه ۲۴۳
- ۷,۲ . کنترل پیش از وقوع: دولت رزم آرا ۲۴۴
- ۷,۳ . کنترل پس از وقوع: سرکوب ملایم ۲۴۸
- ۷,۳,۱ . عرصه بین المللی: شرکت نفت و دولت انگلستان ۲۴۸
- ۷,۳,۱,۱ . تهدید نظامی ۲۴۸
- ۷,۳,۱,۲ . تحریم اقتصادی ۲۵۰
- ۷,۳,۱,۳ . فشارهای حقوقی ۲۵۲
- ۷,۳,۱,۴ . تبلیغات رسانه ای ۲۵۳
- ۷,۳,۱,۵ . تقویت مالی انگلوفیل های ایرانی ۲۵۶
- ۷,۳,۲ . عرصه داخلی: شبه کودتا ۲۵۸

۲۵۸.....	۷,۳,۲,۱ . مجلس
۲۶۱.....	۷,۳,۲,۲ . دربار
۲۶۳.....	۷,۳,۲,۳ . تبلیغات داخلی
۲۶۴.....	۷,۳,۲,۴ . توطئه‌گری و قتل
۲۶۶.....	۷,۴ . کنترل پس از وقوع: سرکوب شدید: کودتا
۲۷۶.....	۷,۵ . جمع‌بندی
۲۷۹.....	فصل هشت: نتیجه‌گیری
۲۹۱.....	فهرست منابع و مآخذ
۲۹۱.....	فهرست منابع فارسی
۲۹۱.....	فهرست کتب و مقالات
۳۰۱.....	فهرست جرائد
۳۰۳.....	فهرست منابع لاتین
۳۰۷.....	پیوست: تصاویر

www.ketaboo.com

پیشگفتار

نخستین پرسشی که هر پژوهشی باید بتواند بدان پاسخی قانع کننده دهد، در باب ضرورت و اهمیت پژوهش است. اینکه آیا آن پژوهش خلایی هرچند ناچیز از ساختار لایه ای دانش مربوطه را پر می کند؟ اینکه آیا آن پژوهش به معلوم شدن مجهولی هرچند کوچک یاری می رساند؟ اینکه آیا آن پژوهش لایه ای هرچند باریک بر لایه های انبساطی شناخت می افزاید؟ اگر پژوهش نتواند پاسخی مثبت و متقن به این پرسش ها دهد الزاماً در ماهیت تحقیق دچار ضعف و در فایده مندی دچار تکرار خواهد بود، این خود اصالت تحقیق را زیر سوال می برد. از این حیث تحقیق و نگارش درباره جنبش نفت و دولت دکتر مصدق برای امری خطیر بود زیرا کتب قدرتمندی توسط صاحب نظران تاریخ ایران درباره آن نگاشته شده است. نکته اینکه هیچ کدام از آثار به لحاظ تئوریک نشان نداده است که تحولات موسوم به جنبش ملی نفت بعنوان یک کنش جمعی رفرمیستی و دولت برآمده از آن به عنوان دولتی دموکراتیک و ناکامی نهایی اش، در کدام مکانیزم نظری قابل تجزیه و تحلیل است. هم رأی با جرج گورویچ معتقدم جامعه شناسی و تاریخ مکمل هم هستند و بدون هم راهبردی نمی شوند. در این راستا می توان از تاریخ معاصر ایران به عنوان مظلوفی بهره برد که در ظرف نظریه های جامعه شناسی قرار می گیرد. ظرف جامعه شناسی و مظلوف تاریخ بر هم اثر دوسویه دارند. بنابراین هدف عمده ام در این تحقیق عبارت بوده است از تبیین جامعه شناختی جنبش اصلاح طلبانه ملی ایران تا با

تئوریک نمودن آن، راهبردهایی برای زمان حال و بهبود زندگی مردم ایران زمین فراهم شود.

انجام این پژوهش بیش از دو سال به طول انجامید. سال‌هایی که برایم با مشقات متعدد همراه بود. تقدیم ادب دارم برای پدر و مادرم، حجت نعیمی و معصومه مهرخاوران که با مهرکنارم ماندند و نیز هاجر نعیمی برای حمایت بی دریغش. در این سال‌ها به واسطهٔ امورات دانشگاهی و تحقیقاتی‌ام مکرر به تهران رفتم. آمد داشتم و هر بار از سخاوت رحمت نعیمی و توران حقیقی خواه بهره‌مند شدم. مراتب قدردانی‌ام را از این خانواده اعلام می‌کنم. همین‌طور مایلم تشکر نمایم از دوستانی که خطوط سال‌سی را برپیشانی دارند و روایت‌هایشان برایم دلپذیر بوده است؛ بهروز وقاری و شهناز درستکار. طی تحقیقات از مشورت استاد ارجمندم دکتر علی رشدی‌زاد بهره‌بردم. صمیمانه از ایشان سپاسگزارم. آقای دکتر سیدمهدی آدیری، خانم دکتر زهرا حاجی‌شاه‌کرم در انتشار این مجموعه کمک‌حال شدند. صمیمانه از ایشان ممنونم. همین‌طور مایلم قدردانی داشته باشم از دکتران عبدالکریم و مجموعهٔ انتشارات نقد فرهنگ که زحمت انتشار این اثر را متقبل شدند. در پایان مایلم به ادب یاد کنم از همهٔ آنها که در این سال‌ها از آزارم دریغ نکردند، ناگاهانه نگاهم را بسط دادند و بینش‌م را عمق بخشیدند.

عباس نعیمی / رزق‌ری / زمستان ۱۳۹۷

مقدمه

نخستین تکرار وکرایانه ایران را می‌توان در نیمه دوم عهد قاجار و دوره عباس میرزا ردیابی نمود. راین رستا بایستی انقلاب مشروطه را نقطه عطفی بر تاریخ معاصر دانست، به تری که تحولات مدرن ایران به طور قانونمند در فاصله آن واقعه تا به حال تجربه شده است. این تحولات شکل‌های مختلف اعتراض، اصلاح، انقلاب و کودتا داشته است، آن‌نانا که شناخت روند تحولات مدرن ایران در سایه شناخت این اشکال تعیین‌نابل بررسی است. از جمله مهم‌ترین این وقایع جنبش ملی شدن نفت می‌باشد جنبش ملی شدن نفت نامی است که بر دوره اوج‌گیری مبارزات مردم ایران بر مای کردن صنعت نفت در سال‌های پایانی دهه بیست گذارده شده است.

در سال ۱۲۸۰ش قراردادی در دربار قاجار به امضاء رسید که به **قرارداد داری** معروف شد و به مدت نیم‌قرن، فصلی از تسلط انگلیس بر حیات سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی ایران گشود. قرارداد داری به شکل دیگر در سال ۱۳۱۲ش در دوره پهلوی اول تمدید شد و در مدتی کوتاه، کشورهای مرکز با دست‌اندازی به منابع کشورهای پیرامون به تمرکز تولید و تراکم سرمایه دست یافتند و به مبارزه برای به دست آوردن بازار کار، کالا و سرمایه پرداختند.

پس از سقوط پهلوی اول، در شهریور ۱۳۲۰ش، کارگران نفت جنوب با توجه به شرایط خاص داخلی و بین‌المللی در سندیکای کارگران نفت خوزستان تشکیل یافتند. آن‌ها با هدایت شورای متحده مرکزی اتحادیه‌های کارگران و

زحمتکشان ایران به اعتراض ادامه دادند و در تیر ۱۳۲۵ش در خوزستان به اعتصاب عمومی دست زدند. به تحریک شرکت نفت انگلیس و ایران، پلیس و فرمانداری نظامی اقدام به سرکوب کارگران کردند. برخلاف جهت گیری حزب توده در واگذاری منابع نفت شمال به روس ها، ملیون مجلس چهاردهم که رهبری آن ها را دکتر محمد مصدق برعهده داشت از سیاست موازنه منفی پیروی می کردند. (نک: ازغندی، ۱۳۸۹: ص ۱۳۳)

همزمان با شکل گیری اعتراضات گسترده مردمی که از سوی بسیاری از گروه ها سیاسی و نیز نمایندگان از مجلس شورای ملی حمایت می شد، انگلیس ها جهت حفظ و تحکیم موقعیت خود بر سرپل های نفتی ایران برآن شدند تا با عطای برخی امتیازات محدود، به اعتراضات پایان دهند. مهم ترین رویدادهای این زمان قرار داد گس - گلشائیان بود که به لایحه الحاقی نفت نیز مشهور شده است. دولت باجیعلی رزم آرا تلاش فراوان کرد بلکه مجلس شورای ملی آن را تصویب کند. بیغم تمام فشارها و تهدیدهایی که وجود داشت مجلس شورای ملی لایحه مذکور را رد کرد. مدت کوتاهی پس از آن کمیسیون مخصوص نفت مجلس شورای ملی، طرح ملی شدن صنعت نفت ایران در سراسر کشور را به نمایندگان پیشنهاد داد که پس از افت و خیزهای متعدد در داخل و خارج از مجلس - بالاخص با مدت کوتاهی پس از آن که رزم آرا نخست وزیر وقت، در روز چهارشنبه ۱۶ اسفند ۲۹ - از سرری خلیل طهماسبی یکی از اعضای جمعیت فدائیان اسلام هدف گلوله قرار گرفت و به قتل رسید - مورد توجه جدی نمایندگان قرار گرفت. (نک: عظیمی، ۱۳۸۷: ص ۴۴)

بدین ترتیب در فضای سیاسی - اجتماعی بسیار حساس آن روزگار و نهایتاً در روز ۲۴ اسفند ۱۳۲۹ ماده واحده ای که راجع به ملی شدن صنعت نفت ایران، توسط کمیسیون نفت پیشنهاد شده بود از تصویب نمایندگان مجلس شورای ملی گذشت و در ۲۹ اسفند به تایید مجلس سنا رسید. (نک: موحد، ۱۳۸۴: ج ۱، ص ۱۴۹) هم زمان با تصویب طرح ملی شدن صنعت نفت ایران، شرکت نفت ایران و انگلیس، ۸۰۰ تن از کارگران را اخراج کرد، کارخانه ای را در

کرمانشاه تعطیل کرد و پروژه‌های ساخت مسکن را کاهش داد و از پرداخت سی درصد فوق‌العاده دستمزد کارگران نفت بندر معشور، آغاچاری، لالی و نفت سفید امتناع ورزید. این امور موجب اعتصاب سراسری کارگران صنعت نفت شد. این اعتصاب سراسری که از فروردین ۱۳۳۰ آغاز شد همانند اعتصابات تیر ۱۳۲۵ بود. دولت در خوزستان حکومت نظامی اعلام کرد و به کمک عوامل مزدور شرکت نفت به سرکوب اعتصاب کنندگان پرداخت. دولت انگلستان اعلام کرد که برای حفظ امنیت صنایع بریتانیا در مناطق اعتصاب‌زده، کشتی‌های فلام‌نگو و ایلوگوس را به آبادان فرستاده است. این دو کشتی جنگی، قه‌متی انیروی دریایی انگلستان در خلیج فارس را تشکیل می‌دادند و پایگاه آن‌ها در بحر بود. سومین کشتی جنگی انگلستان با نام **ورن** وارد خلیج فارس شد و ناویوئال **ن‌ه‌م‌ر‌ای** پیوستن به گامبیا از مدیترانه حرکت کرد. بحران در اوج خود منجر به کشتار و زخمی شدن راهپیمایان گشت اما معترضان به اعتراضشان ادامه دادند آن‌چنان‌که بیش از ۵۰ هزار نفر در مناطق نفتی و کارگاه‌های تعمیراتی و بندرگاه‌ها و مراسم مهم ترپالایشگاه آبادان وارد اعتصاب شدند. حزب توده در برگزاری راهپیمایی‌ها حضور فعال داشت. اعتصاب تا ۵ اردیبهشت ۱۳۳۰ ادامه داشت و با عقب‌نشینی شرکت نفت از مواضع خود پایان یافت. (نک: آبراهامیان، ۱۳۹۲: صص ۱۱۰-۱۱۳)

با نخست‌وزیری دکتر مصدق، هیئتی تحت عنوان **کمیسیون خلع ید** از سوی دولت، راهی مناطق جنوب شد و با اخراج **دریک** عالی‌ترین مقام انگلیسی شرکت نفت، قائله خاتمه یافت تا مدیریت شرکت **ملی نفت ایران** به دست مهدی بازرگان به دست گیرد. (نک: اشکوری، ۱۳۷۶: ج ۱، ص ۱۱۱)

سال ۱۳۳۱ ش انگلستان در ادامه روند سیاست خارجه ضدایرانی خود به دادگاه لاهه شکایت نمود که با دفاع هیئت ایرانی به ریاست دکتر مصدق به مقصود خویش نرسید. از طرفی مصدق بر سرکسب اختیارات شش ماهه برای اصلاحات اجتماعی-اقتصادی با شاه ایران به توافق نرسید و اعلام استعفاء نمود اما با قیام سی تیر مردم ایران در حمایت از وی و همراهی طیف روحانیون

که در رأس آن‌ها آیت‌الله کاشانی قرار داشت، به انضمام حزب توده، دوباره به مقام خویش منصوب شد. (نک: جامی، ۱۳۶۲: صص ۶۳۲-۶۴۱)

به طور کلی سال‌های حاکمیت ملی دولت دکتر مصدق متأثر از ملی شدن صنعت نفت بود، به گونه‌ای که روابط خارجی ایران در سال‌های بعد از تصویب قانون مذکور با فرازونشیب و تنش میان انگلستان و دولت‌های تابعه با دولت ملی ایران همراه بود. وقتی سازش با مصدق غیرممکن تشخیص داده شد طرح یک کودتای وسیع در برنامه قرار گرفت. (نک: طلوعی، ۱۳۸۱: ص ۲۰۰) بعد از کودتا، کنفرانس بین‌المللی بر صنعت نفت ایران چیره گشت و با کمک عناصر داخلی سرکوب خونین نیروهای ترقی خواه پرداخت. گرچه تنها کلمه ملی برای صنعت نفت باقی ماند و درآمدهای حاصل از آن به انحصارات تعلق گرفت، اما دستاوردهای فکری جنبش ملی شدن صنعت نفت و اندیشه آزادی خواهی و عدالت اجتماعی در تحولات اجتماعی ایران ماندگار گردید. دوره تاریخی ملی شدن صنعت نفت در ایران در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ با تصویب قانون ملی شدن صنعت نفت به اوج رسید و با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ پایان گرفت. (نک: گازیوروسکی، ۱۳۸۴: صص ۲۷۰-۲۷۱)

با توجه به مطالبی که در بالا به آن‌ها اشاره شد، جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران مکانیسمی متفاوت از دو تحول بزرگ دیگر قرن، یعنی انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی داشته است، آن چنان که در جنبش‌های اصلاحی قرار می‌گیرد. در واقع وجه اصلاح طلبانه آن به عنوان یک جنبش اجتماعی در اینجا محل تاکید است. دغدغه نگارنده مبنی بر چرایی گسست جنبش‌های اصلاحی و ناکامی تغییرات مسالمت آمیز و غیرخشونت آمیز در ایران، عمده دلیل نگارش این تحقیق بوده است.

در میان کتب و تحقیقات مربوط به جنبش مذکور تا کنون به تبیین تئوریک جنبش ملی نفت پرداخته نشده است. بنابراین ضرورت پاسخ به آن وجود دارد. یعنی ظرف نظریه رفرم برای داده‌های تاریخی کاربست داده نشده است. آثار نگاشته شده در این حوزه - که بسیار ارزشمند هستند - غالباً تاریخ نگاری و

تحلیل تاریخی-اجتماعی موضوع هستند. بنابراین تحقیق حاضر به تبیین جامعه‌شناختی و تئوریک تحولات ایران معاصر خاصه جنبش نفت یاری خواهد رساند. نگارنده امیدوار است که این رویکرد بین‌رشته‌ای بتواند مباحث مربوط به جنبش اصلاحی را غنا دهد و نیز به عنوان الگوی تحلیلی برای تحولات زمان حال و آینده ایران موثر افتد. بنابراین هدف عمده تحقیق حاضر عبارت است از اینکه داده‌های تاریخی موجود را در قالب تئوریک سامان دهد و به داده‌های تاریخی شکل نظری جامعه‌شناسانه بدهد. در واقع هر مرحله از نظریه مانند یک ظرف تئوریک است و تلاش خواهد شد تا داده‌های تاریخی مناسب با هر مرحله، تاریخ‌نگاری این امر به درک بهتر و شماتیک تحولات تاریخی یاری می‌رساند. در این راستا از روش تحقیق تاریخی استفاده شده است.